

9. પેટ

જયોતીન્દ્ર દવે

જન્મ : ૨૨/૧૦/૧૮૦૧ મૃત્યુ : ૧૧/૦૮/૧૮૮૦

જયોતીન્દ્ર હરિશંકર દવેનો જન્મ સુરતમાં થયો હતો. તેઓએ એમ.એ. સુધીનો અભ્યાસ કરેલ હતો. ઈ.સ. ૧૮૪૪માં ‘રંગતરંગ’ માટે નર્મદચંદ્રક એનાયત થયો હતો. ઈ.સ. ૧૮૬૬માં ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ બન્યા હતા. ઈ.સ. ૧૮૪૧માં તેઓને રણજિતરામ ચંદ્રક એનાયત કરાયો હતો. તેઓએ ‘રંગતરંગ ૧-૬’, પાનનાં બીડાં, મારી નોંધપોથી, જયોતીન્દ્ર તરંગ (૧૮૭૬), જયોતીન્દ્ર હાસ્ય લેખો (૧૮૭૬) જેવા નિબંધો, અમે બધાં જેવી નવલકથા, અબ્રાહમ લિંકન, ભિક્ષુ અખંડાનંદ જેવાં જીવનચરિત્ર અને સામાજિક ઉત્ક્રાંતિ જેવા લેખોનું લેખન કરેલ હતું.

લલિત નિબંધને આપણે અંગતનિબંધ પણ કહી શકીએ. એમાં

અંગત ગમા-અણગમા, અભિપ્રાયો, અનુભવો આવી શકે. એમાં ભાષા ચમત્કૃતિપૂર્ણ-નાવીન્યસભર હોય.

આવા લલિતનિબંધનો લખનાર ‘હું’ એટલે કે લેખક કોઈ વિષય વિશે પોતાના અભિપ્રાયો, અંગત ગમા-અણગમા, અભિપ્રાયો, અનુભવો આપી શકે. એમાં ભાષા ચમત્કૃતિપૂર્ણ - નાવીન્યસભર હોય.

આવા લલિતનિબંધનો લખનાર ‘હું’ એટલે કે લેખક કોઈ વિષય વિશે પોતાના અભિપ્રાયો, અંગત ગમા-અણગમા, અંગત માન્યતાઓ કટાક્ષરૂપે, જે હોવું જોઈએ તેનાથી ઊંધું હોવું જોઈએ એવું પૂરવાર કરતો કરતો રજૂ કરે. વાચકને હસાવતાં હસાવતાં તેની (એટલે કે વાચકની) મૂર્ખામીનું ભાન પણ કરાવે ત્યારે તે હાસ્યનિબંધ બને.

આમ હાસ્યનિબંધ એ લલિત નિબંધનો એક પેટાપ્રકાર ગણાય. એને ઘણા હળવા નિબંધ તરીકે પણ ઓળખાવે છે.

આવા પ્રકારના નિબંધ દ્વારા લેખક ઘણીવાર તો પોતાની અને એ રીતે માણસમાત્રની મૂર્ખામી ઉપર હસતો હોય છે. એની કુટેવો, દુર્ગુણો, ખામીઓ, ખોટી માન્યતાઓ, કુરિવાજો, અભિમાન, સમાજવિરોધી વર્તન વગેરે વિશે એ હસતાં હસતાં વાચકને સભાન કરે છે.

હાસ્ય નિબંધો મનોરંજન ઉપરાંત મોટેભાગે સમાજસુધારાનું અથવા વ્યક્તિસુધારાનું કામ કરે છે.

આ નિબંધમાં લેખક આપણને ‘પેટ’ વિશે સભાન કરે છે. શરીરનાં બધા અંગોમાં પેટનું મહત્ત્વ આપણને મન સૌથી વધુ હોય છે. આનું કારણ આપણી સ્વાદવૃત્તિ અને આપણું ખાઉધરાપણું છે એ આપણા ધ્યાનમાં આવતું નથી. જેમ મિતભાષી (ઓછું બોલનાર) માણસ સુખી થાય છે તેમ મિતભુક્ (ઓછું જમનાર, ઓછું ભોગવનાર) માણસ સુખી થાય છે. એવું અનુભવી માણસોએ કહ્યું છે. ભૂખને કારણે મરનારની સંખ્યા કરતાં વધારે પડતું ખાઈને મરનારની સંખ્યા આ જગતમાં વધારે છે તેવું જાણકારો કહે છે. લેખકને સમજાવવું છે કે પેટની ભૂખ જ નહીં પણ માણસના મનની ભૂખ પણ તેને અકરાંતિયો બનાવે છે. પણ જેમ જેમ વધુ પડતું ખાનાર પોતાની તબિયત બગાડે છે તેમ ગમે તે વસ્તુને વધુ પડતી ભોગવનાર અથવા વાપરનાર પણ પોતાના જીવનને બગાડે છે. માણસે પોતાની જ નહીં, બીજાની ભૂખનો વિચાર કરતાં પણ શીખવું જોઈએ. હસતાં-હસાવતાં કહેવાયેલી આ બધી ઘણી અગત્યની બાબતોને જીવનમાં ઉતારીએ તો જ ‘સર્વનું કલ્યાણ થાય અને સર્વ જીવો સુખ-ચેનથી જીવી શકે.’

એક સાપ્તાહિકના તંત્રીને હું એમને ઘેર મળવા ગયો હતો. ભોજનાદિકથી પરવારી એઓ આડા પડ્યા હતા - આડા નહિ, પણ ચત્તા. સ્થૂળતાને લીધે આડા પડવું એમને માટે અશક્ય હતું. સૂતાં સૂતાં જ એમણે આવકાર દઈ મને સામે, જમીન પર બેસવા કહ્યું. હું બેઠો ને આશ્ચર્યમુગ્ધ નયને પ્રચંડ વિસ્તારમાં પથરાયેલું એમનું શરીર જોઈ રહ્યો, પણ પેટની વિપુલતા આગળ, સૂર્યકિરણ આગળ દીપકની જ્યોતિ પેઠે, એમના શરીરની વિપુલતા ઢંકાઈ જતી હતી. એમના પેટનો ઘેરાવો ને ઉઠાવ એવો અદ્ભુત હતો કે તેના આગળ

એમનું મોઢું પણ મારાથી જોઈ શકાતું નહિ ! એઓ બોલતા તે પણ જાણે એમનું પેટ બોલતું હોય એમ મને લાગતું. એકે ખાડા વિનાનું, ભરાવદાર, તસતસતું, ઊપસેલું ને ચારે બાજુએ ગોળાકૃતિમાં વિલસતું ને વિકસતું એવું એમનું પેટ એમના શરીરનું મુખ્ય આકર્ષક અંગ જ ન હતું, પણ એક માત્ર અંગ હતું. પેટ એ એમના શરીરનો ભાગ નહિ, પણ એમનું શરીર તે એમના પેટનો પેટાભાગ હોય એમ મને લાગ્યું. ‘શરીર ખાતર પેટ નથી, પણ પેટ ખાતર શરીર છે.’ એ સૂત્રનો સદેહે અવતાર થયો હોય, એવા દેખાતા હતા. હું કંઈ કામસર એમની પાસે ગયો હતો, પણ દમયંતી પાસે દૂતકાર્ય કરવા ગયેલો હંસ જેમ એનું રૂપ જોઈ ચકિત થઈ દૂતત્વ ભૂલી ગયો તેમ હું પણ એમનું પેટ જોઈ ચકિત બની મારું કાર્ય ભૂલી ગયો અને થોડી આડીઅવળી વાતો કરી. ‘પેટ અને માનવજીવનમાં તેનું સ્થાન’ એ વિષે વિચાર કરતો ઘેર આવ્યો.

એ તંત્રીના વિશાળ ઉદર સાથે સરખાવાય એવાં પેટ મેં બહુ જ ઓછાં જોયાં છે.

અને આ અનન્યસાધારણ પેટની વાત બાજુએ રાખું, તોયે મારું પેટ સામાન્ય પેટો કરતાં પણ પ્રમાણમાં ઘણું નાનું છે. આમ છતાં હું જ્યારે જ્યારે મારા પેટ વિષે વિચાર કરું છું, ત્યારે ત્યારે હું એને ઉદેશીને સગર્વ કહું છું :

‘મારા નાનકડા પેટ ! તું બીજાં પેટો પેટે આગળ ધસી આવી લોકોનું ધ્યાન ખેંચતું નથી. તારું અલ્પત્વ નિહાળી તું શરમાઈને સંકોચાઈ જાય છે. વિપુલ વિસ્તારમાં વૃદ્ધિ પામી મારા સર્વ અવયવોમાં મોખરે આવવાનું માન તં નથી મેળવ્યું. ભોજન સમયે મને અચાનક આવી ચડેલો જોઈ તારી અલ્પતાના કારણે મારા મિત્રો મને જમવા બેસી જવાનો આગ્રહ કરતાં અચકાતા નથી. તારી અંદર રહેલા જઠરાગ્નિની ક્ષીણતા ભોજનશૂરાના ઉપહાસનું પાત્ર બની છે; પરંતુ આ સર્વ છતાં તારે નિરાશ થવાનું કારણ નથી. મારા જીવનમાં તારું સ્થાન અનન્ય છે. તારે ખાતર મેં જેટલું કર્યું છે, તેટલું બીજા કોઈ ખાતર કર્યું નથી ને કરીશ પણ નહિ. તારે ખાતર મેં ઉજાગરા કર્યા છે, તારે ખાતર મેં આદર્યા અધૂરાં મૂકી શય્યાનું સેવન કર્યું છે. તારે ખાતર મેં મૂર્ખોની ખુશામત કરી છે. તેં પ્રસન્ન થઈને મને સુખના ઉચ્ચતમ શિખરે પહોંચાડ્યો છે. તેં કૂર થઈને મને દુઃખની ગહનતમ ગર્તામાં ધકેલ્યો છે. મહાભારત માટે કહેવાય છે તેમ તારે માટે પણ હું કહી શકું કે, ‘જે દુનિયામાં છે તેં સર્વ આમાં છે. જે આનામાં નથી તે ક્યાંય નથી.’ કોઈ સહૃદય વાયકે નહિ જાણ્યો હોય એટલો રસાસ્વાદ તેં માણ્યો છે. કોઈ કબાટમાં નહિ સમાઈ હોય એટલી દવાઓને તેં તારામાં સમાવી છે. ‘ફેંકી દેવી પડશે’ કરી કેટલીયે ગટરમાં પધરાવવાની ખાદ્ય વસ્તુઓને તારામાં પધરાવવાનો આગ્રહ થતાં તે ગટરોની ગહનતા ને ઊંડાણને ભુલાવી દીધાં છે. આકાશના અગાધ ઊંડાણમાં કેટલાયે પદાર્થો સમાઈ જાય છે, તેમ તારા પોલાણમાં પણ શું શું સમાઈ ગયું છે તેની કલ્પના પણ કરી શકાય એમ નથી.

‘અગ્નિ, વાયુ, પૃથ્વી, આકાશ ને જળ એ પાંચે મહાભૂતોને તેં એક સાથે આશ્રય આપ્યો છે. તારા જઠરાગ્નિની ઝાળ આગળ દાવાનળની પ્રબળતા ઝંખવાઈ જાય છે. તારા વાયુના ગડગડાટ ને ઉત્પાત આગળ વંટોળિયાનાં તોફાન બાળકની રમત જેવાં લાગે છે. પાર્થિવ પદાર્થના તારા મોહને તેની વપરાશથી થયેલા તારા વિકાસને લક્ષમાં લેતાં તારા ગોળા આગળ પૃથ્વીનો ગોળો, ભૂરા કોળા આગળ નારંગી પેઢે, તુચ્છ ભાસે છે. કદીયે ન પૂરી શકાય એવું તારું આકાશ — પોલાણ જોતાં સૂર્યચંદ્ર — તારકાદિથી ભરાઈ ગયેલું આકાશ, ખુલ્લા મેદાન આગળ ખીચોખીચ ભરાઈ ગયેલી મુંબઈની ચાલી પેઢે, દયાપાત્ર દીસે છે. પાણી, દૂધ, કોફી ને ખાસ કરીને ચાની તેં તારામાં સમાવેલી નદીઓ આગળ ભૂતલ પરની સમસ્ત નદીઓ વિસાત વગરની લાગે છે. તું તો એક ને અદ્વિતીય છે. અજોડ ને અવિભાજ્ય છે.’

જેવું ‘પિંડે તેવું બ્રહ્માંડે’, એ ન્યાયે મારી માફક સકળ માનવકુળમાં અરે ! પ્રાણીજાતમાં પેટ જ પ્રાધન્ય ભોગવે છે. પ્રાણીની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ પોતાના પેટના પરિતોષને અર્થે જ હોય છે.

જમેલાનું જગત ભૂખ્યા આદમીના જગત કરતાં જુદું જ હોય છે. જેનું પેટ પૂર્ણ સંતોષ પામ્યું હોય, તે મનુષ્યમાં દયા, માયા, ન્યાય, પરમાર્થવૃત્તિ, આત્મબલિદાનની ભાવના વગેરે ઊંચા નૈતિક ગુણોનો વિકાસ થાય છે. પહેલું માણસનું પેટ વિશાળ થાય છે. પછી જ એની દષ્ટિ વિશાળ થાય છે; પ્રથમ પેટ સંતોષાય છે, પછી જ આત્મા ને હૃદયને સંતોષ થાય છે; પહેલાં પેટનો પોકાર શાંત પડે છે, પછી જ બીજો પોકાર કરવો સૂઝે છે. દુનિયામાં જેટલાં પાપ થાય છે, તેમાંનાં મોટા ભાગનાં કારણ અતૃપ્ત પેટ જ હોય છે. .. ભૂખ્યો માણસ કયું પાપ નથી કરતો ? એમ કહ્યું તે યથાર્થ જ છે.

‘પેટની વેઠ’, ‘પેટમાં વાત રાખવી’, ‘પેટનું પાણી હાલતું નથી’, ‘મોટા પેટવાળો’, ‘પેટે પાટા બાંધવા’, ‘પાપી પેટ’ ઇત્યાદિ ભિન્ન ભિન્ન અર્થમાં વપરાતા શબ્દપ્રયોગો પણ પેટના મહત્વનાં જ સૂચક છે.

પેટ એ સર્વ મનુષ્યનો સાધારણ ભાજક છે. એ મોટામાં મોટા અને નાનામાં નાનાને એક પદવીએ આણે છે. ચોર જ્યારે કોર્ટમાં બચાવ કરતાં કહે છે કે, ‘સાહેબ, પેટ ખાતર આવું કરવું પડ્યું !’ ત્યારે ન્યાયાધીશ ભલે એ કહેતો ન હોય પણ સમજતો તો હશે જ કે, એને પણ પેટ ખાતર જ સજા - ક્વચિત્ પોતાના કરતાં અનેકધા ઉત્તમ એવા મનુષ્યને પણ સજા કરવી પડે છે. આમ, ચોર અને ન્યાયાધીશ, શેઠ અને નોકર, સ્ત્રી અને પુરુષ બધાં વચ્ચે પેટ સામાન્ય છે. અને એ સામાન્ય વસ્તુથી પ્રેરાઈ મનુષ્યો અને પ્રાણીઓ અસામાન્ય કાર્ય કરી રહ્યાં છે.

સંકલ્પ, વિકલ્પ, વિચાર, અનુમાન, તુલના ઇત્યાદિ માનસિક ગુણો; પ્રેમ, ધિક્કાર, સ્નેહ, હર્ષ શોક, ઇત્યાદિ હૃદયના ભાવો અને ખુદ અંતરાત્મા એ સર્વ પેટને અધીન છે. મગજ ન હોય તો ચાલે, હૃદય શુષ્ક થઈ ગયું હોય તો વાંધો નહીં, આત્મા ઊંઘતો જ રહે તોય હરકત નહિ, પણ પેટની સ્વસ્થતા વિના કોઈથી કંઈ પણ થઈ શકે નહિ. આમ આધિદૈવિક અને આધ્યાત્મિક પ્રશ્નો તે પેટના જ પ્રશ્નો છે. પેટના પ્રશ્નોનો નિકાલ થઈ જાય, તો જગતમાં મનુષ્ય કૃતકૃત્ય થઈ જાય ને બ્રહ્મત્વ પ્રાપ્ત કરી લે. પછી જગતમાં એને કંઈ પણ કરવાનું બાકી ન રહે.

પરંતુ પેટના પ્રશ્નોનો ઉકેલ લાવવો ઘણો જ કઠિન છે. એ પ્રશ્નો તો બે જ છે : સ્થૂળ દૃષ્ટિએ વૈદ્યકીય પરિભાષામાં, લોકો કાં તો કબજિયાતથી પીડાય છે : કે કાં તો સંગ્રહણીથી. અને એ બે રોગોમાંથી જ અનેક રોગોનું ઝુંડ જન્મે છે. આર્થિક દૃષ્ટિએ જગતમાં બે જ મુખ્ય પ્રશ્નો છે : પેટ સંતોષાય તે ઉપરાંત ખાનારાઓનો, ને પેટને સંતોષવાનો જન્મસિદ્ધ હક્ક અને ઈચ્છા છતાં પેટ સંતોષવા પૂરતું ન મેળવી શકનારાઓનો. ઉપલા વર્ગના મનુષ્યો અપચાના ને દ્રવ્યતિશયના રોગથી પીડાય છે. નીચલા વર્ગના ભૂખમરાથી અને નિર્ધનતાથી પીડાઈ રહ્યા છે. આ બેમાંથી જ અનિષ્ટોની પરંપરા ઉદ્ભવે છે. એના ઉપાયો વૈદ્યો ને ચિંતકો ખોળી રહ્યા છે, પણ એ રોગ અસાધ્ય છે. બેક બે પૂરવાની યોજના સરકારે ઘડી, પણ બધાંનાં પેટ પૂરવાની યોજના ઘડી શકાતી નથી. દરિયો પૂરવો સહેલો છે, પેટ પૂરવાં મુશ્કેલ છે. જગતમાં ઊંડામાં ઊંડો ખાડો એ પેટનો ખાડો છે, એમ એક વિચારકે કહ્યું છે તે સત્ય છે.

ટિપ્પણ

સ્થૂળતા - જડ, જડુ **આશ્ચર્યમુગ્ધ** - નવાઈ પામે તેવું **પ્રચંડ** - કદાવર **વિપુલતા** - વિશાળતા, વિશાળ **વિલસતું** - ચળકતું **દૂતકાર્ય** - સંદેશો પહોંચાડવાનું કાર્ય **ચકિત** - નવાઈ, છક થવું **દૂતત્વ** - સંદેશો પહોંચાડનાર **ઉદર** - પેટ **અલ્પત્વ** - નાનું, નાજુક **ક્ષીણતા** - નબળાઈ **ઉપહાસ** - મશ્કરી, ઠેકડી **ખુશામત** - પોતાના સ્વાર્થ માટે કરવામાં આવતાં વખાણ **રસાસ્વાદ** - રસ ચાખવો, રસનો આસ્વાદ **પાર્થિવ** - પૃથ્વીનું બનેલું, ભૌતિક **તુચ્છ** - તિરસ્કાર **વિસાત** - કિંમત, મૂલ્ય **અદ્વિતીય** - અજોડ, અનન્ય **અજોડ** - જેની જોડ ન હોય તેવું **પ્રાધાન્ય** - મુખ્ય, મુખ્યત્વ **પરિતોષ** - સંતોષ **અનુમાન** - ઇત્યાદિ **ઈત્યાદિ** - વગેરે **શુષ્ક** - રસ વિનાનું, રસહીન, સૂકું

રૂઢિપ્રયોગ

પેટમાં વાત રાખવી - વાતને ખાનગી રાખવી, વાતને ગુપ્ત રાખવી

પેટનું પાણી ન હાલવું - કંઈ પણ અસર ન થવી

મોટા પેટવાળા - ઉદાર

પેટે પાટા બાંધવા - ઘણી મુશ્કેલીઓ વેઠીને

પાપી પેટ હોવું - પેટને કારણે માણસ પાપ કરે, ખાવા માટે માણસ પાપ કરે.

સ્વાધ્યાય

પ્રશ્ન 1. નીચેના પ્રશ્નોના એક-બે વાક્યમાં ઉત્તર આપો.

1. લેખક કોને મળવા ગયા હતા ?
2. તંત્રીનું કયા કારણોસર આડા પડવું અશક્ય હતું ?
3. મારા જીવનમાં તારું સ્થાન અનન્ય છે. ‘તારે ખાતર મેં જેટલું કર્યું છે તેટલું બીજા કોઈ માટે કર્યું નથી અને કરીશ પણ નહિ.’ આ વિધાન લેખકે કોને ઉદ્દેશીને કહ્યું છે ?
4. પેટમાં કયાં પાંચ મહાભૂતોને આશ્રય આપ્યો છે ?
5. જેનું પેટ પૂર્ણ સંતોષ પામ્યું હોય તેવી વ્યક્તિમાં કયા ગુણોનો વિકાસ થાય છે ?
6. દુનિયામાં જેટલાં પાપ થાય છે તેઓના મોટા ભાગનું કારણ કયું છે ?
7. પેટના પ્રશ્નોના નિકાલ થઈ જાય તો કઈ બાબતો પ્રાપ્ત કરી શકાય ?
8. ઉપલા વર્ગના લોકો કઈ બાબતથી પિડાઈ રહ્યા છે ?

પ્રશ્ન 2. નીચેના પ્રશ્નોના પાંચ-સાત વાક્યોમાં ઉત્તર આપો.

1. સાપ્તાહિકના તંત્રીને મળતાં લેખકને થયેલો અનુભવ જણાવો.
2. લેખકે પેટ વિશે કરેલું વર્ણન તમારા શબ્દોમાં લખો.
3. લેખક પેટને શા માટે નિરાશ ન થવાનું જણાવે છે ?
4. લેખકે પોતાના પેટને કેવાં આશ્વાસનરૂપી વિધાનો આપી તેનાં કાર્યોની પ્રશંસા કરી છે ?
5. લેખકે પેટને આપેલ ઉપમાઓ જણાવો.
6. “પ્રથમ પેટ સંતોષાય પછી જ આત્મા અને હૃદય સંતોષાય” આ વિધાન સ્પષ્ટ કરો.

પ્રશ્ન 3. નીચેનાં વિધાનો સમજાવો.

1. શરીર ખાતર પેટ નથી, પણ પેટ ખાતર શરીર છે.
2. અગ્નિ, વાયુ, પૃથ્વી, આકાશ ને જળ એ પાંચે મહાભૂતોને તેં એક સાથે આશ્રય આપ્યો છે.
3. જેવું ‘પિંડે તેવું બ્રહ્માંડે’
4. ભૂખ્યો માણસ કયું પાપ નથી કરતો ?
5. દરિયો પૂરવો સહેલો છે, પેટ પૂરવાં મુશ્કેલ છે ?

પ્રશ્ન 4. ઉપલા વર્ગના અને નીચલા વર્ગના મનુષ્યોના પિડાવાનાં કારણો જણાવી તેમાંથી ઉદ્ભવતી બાબતો જણાવો.

પ્રશ્ન 5. વિરુદ્ધાર્થી શબ્દ લખો.

આવકાર, સંકોચાવું, ભૂતલ, આકર્ષક, અલ્પતા, લઘુતમ, ખુશામત, તુચ્છ, ક્વચિત, સ્નેહ, શુષ્ક, નિર્ધન

પ્રશ્ન 7. આ પાઠમાં પેટને ધ્યાનમાં રાખી વપરાયેલા કેટલાક શબ્દપ્રયોગો શોધીને લખો.

આટલું કરો

1. તમારા પેટની સ્વસ્થતા માટે તમે કઈ બાબતો ધ્યાનમાં રાખશો.
2. ‘ઊંડામાં ઊંડો ખાડો તે પેટનો ખાડો છે’ આ અંગે દશ વાક્યો લખો.
3. જેનું પેટ સ્વસ્થ તે શારીરિક રીતે સ્વસ્થ આ અંગે તમારું મંતવ્ય જણાવો.

